

УДК 340.1

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВА: У ПОШУКАХ НОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

MODERN INTERPRETATION OF THE SYSTEM OF LAW: IN SEARCH OF A NEW METHODOLOGY

Галета О.А.,

*здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено методологічним проблемам сучасного розуміння системи права. Здійснено критичний огляд використовуваних у загальнотеоретичній юриспруденції підходів, на підставі чого обґрунтовано доцільність використання соціологічного позитивізму як нового підґрунтя дослідження системи права.

Ключові слова: система права, система законодавства, юридичний позитивізм, соціологічний позитивізм, галузі права, методологія правознавства.

Статья посвящена методологическим проблемам современного понимания системы права. Осуществлен критический обзор используемых в общетеоретической юриспруденции подходов, на основании чего обоснована целесообразность использования социологического позитивизма как нового основания исследования системы права.

Ключевые слова: система права, система законодательства, юридический позитивизм, социологический позитивизм, отрасли права, методология правоведения.

The article is devoted to methodological problems of modern understanding of system of law. The critical review of used in general theoretical approaches to the comprehending of the concept of system of law has been made, whereby the expediency of using sociological positivism as a new basis for the study of system law has been expressed.

Key words: system of law, system of legislation, legal positivism, sociological positivism, branches of law, methodology of jurisprudence.

Постановка проблеми. Системність – одна з ключових характеристик права, яка виражає його цілісність як засобу соціального регулювання. Маючи низку проявів, пов'язаних з існуванням різних типів систем усередині правової реальності, системність традиційно розглядається в розрізі функціонування правової нормативності. Більше того, часто саме з

нормативністю як властивістю права пов'язують його системність [1]. Однак, незважаючи на фундаментальне значення категорії системності права та її ролі для осмислення форми й змісту права, загальнотеоретична юриспруденція нечасто звертається до розуміння системності. Особливо це помітно на тлі категорії системи права, яка продовжує перебувати в полоні

застарілих методологічних схем пояснення правової реальності.

Мета статті – здійснити критичний огляд існуючих підходів до розуміння системи права та виявити можливі шляхи побудови нової методології її сприйняття.

Стан розробки теми. Категорія системи права є однією з найбільш популярних у загальнотеоретичній юриспруденції. Їй присвятили свої роботи такі науковці, як С.В. Бошно, В.В. Васильєв, М.В. Воронін, Л.І. Заморська, Г.В. Мальцев, А.В. Міцкевич, В.П. Ретов, О.Ф. Скакун та інші.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що будь-який системний об'єкт, у тому числі й право, має трактуватись у вимірі його структурності. Розглядаючи цю проблему в площині співвідношення системи права та системи законодавства, більшість дослідників говорять про те, що система права виражає внутрішню будову права, тоді як система законодавства – це зовнішня форма вираження й закріплення системи правових норм [2, с. 405]. Традиційний підхід до системи права визначає, що вона включає в себе такі структурні елементи, як галузі права, підгалузі права та інститути права. Водночас у юридичній літературі останнім часом справедливо підкреслюється, що структура права спрямовується за межі позитивного права [3, с. 373] і навіть за межі правової нормативності, оскільки вона не єдина складова права [4, с. 107–108]. Некласичні інтерпретації системи права дозволяють стверджувати, що формування системи права в підсумку зводиться до процесу інституціоналізації та визначається функціональними характеристиками правових спільностей, що залежить не лише від структурних зв'язків правових норм, а й від їх детермінацій правовими цінностями, принципами права та правовими ситуаціями. Таким чином, кожний елемент системи права має інституційні ознаки із задалегідь визначеним функціональним призначенням.

Системність права та система права як один із її проявів є концептом, що виконує важливе методологічне значення. М.В. Воронін слушно зазначає: «Системність права є властивістю права створювати системи правового порядку» [5, с. 27]. І хоча частково з такою постановкою питання можна посперечатися (зокрема, її можна визнати тавтологічною), ключова ідея вченого виглядає переконливою: системність права дійсно пов'язується з упорядкуванням правової матерії, наданням їй цілісності, а отже, ефективності. Це у свою чергу дозволяє говорити про зв'язок між системністю права та виконуваними ним функціями. Системність права не лише виражається в таких системних утвореннях, як правова система чи система права, а й є передумовою об'єктивності права. При цьому функціонування права є інтерсуб'єктивним процесом, пов'язаним як із внутрішнім структуруванням, упорядкуванням правової матерії, так і з її націленістю на суб'єктів. Таким чином, системність права передбачає поєднання об'єктивних і суб'єктивних аспектів її тлумачення як наукової категорії [6, с. 13].

Значну увагу проблематиці системності права приділяють у контексті формування методології права.

Наприклад, Д.А. Керімов пише: «Системність права – це об'єктивне об'єднання за змістовними ознаками певних правових частин у структурно впорядковане ціле, що має відносну самостійність, стійкість та автономність функціонування» [7, с. 234]. При цьому слушною є думка В.В. Васильєва, який констатує важливість емпіричного виміру системи права: «Емпірична основа системи права свідчить про складність досліджуваного об'єкта, цілісність його складових та їх ієрархічну підпорядкованість» [8, с. 278].

У цілому загальнотеоретичний і філософсько-правовий дискурс системності в праві перебуває відразу в двох «агрегатних станах». З одного боку, можна констатувати наявність значної кількості досліджень, у яких системність права розкривається з тієї чи іншої позиції: або як самостійний предмет аналізу, або крізь призму окремих проявів, про які вже йшлося. З іншого ж боку, не можна не помітити недоліки методологічного забезпечення подібних досліджень. Варто визнати цілком закономірним висновок О.С. Мельничук щодо необхідності запровадження в загальнотеоретичній юриспруденції культури використання системного методу не на рівні простих констатацій розгляду правових феноменів як систем, а на рівні використання релевантних напрацювань у сфері системології [9, с. 112]. Дійсно, послідовне використання належної методології є запорукою якості дослідження. Це особливо стосується таких неоднозначних із теоретичної позиції понять, як система права та система законодавства.

Як слушно зазначає К.В. Горобець, застосовуючи загальну параметричну теорію систем, системне представлення права можливе на основі багатьох концептів. Один із найбільш популярних – концепт нормативності – дозволяє сконструювати теоретичну модель системи права. Однак проблема полягає в тому, що сам концепт нормативності в сучасному праві розглядають під кутом зору, який не дозволяє належним чином пов'язати його зі специфікою сучасної динаміки системи права.

Ідеться насамперед про те, що нормативність та її системне існування у вигляді системи права асоціюються так чи інакше з нормотворчою функцією держави або, більш широко, публічної влади. Проблематика системи права традиційно є однією із центральних для загальнотеоретичної юриспруденції, оскільки саме через неї знаходить своє вираження системність як властивість права. Із системою права часто пов'язують найважливіші питання правового розвитку, такі як кодифікація законодавства, правова політика, інституціоналізація права тощо. За рахунок системи права не лише уможливується правовий розвиток, а й забезпечується ефективність механізму дії права. У цьому сенсі система права розглядається як цілісний інституційний комплекс об'єктивно існуючих загальнообов'язкових норм, правил поведінки, які пов'язані між собою стійкими функціональними зв'язками [10, с. 130].

Варто зазначити, що більшість сучасних досліджень системи права використовують як методологічну програму юридичний позитивізм, що цілком

логічно з огляду на охарактеризований вище зв'язок між системністю й нормативністю як властивостями права. Класичною є дефініція, відповідно до якої система права – це об'єктивно зумовлений системою суспільних відносин комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних правових норм певної держави, логічно розподілених на відносно самостійні частини, що характеризуються єдністю й узгодженістю [11, с. 300]. Інший варіант надає Н.М. Крестовська: «Система права – це зумовлена об'єктивними чинниками внутрішня структура права, що складається з взаємопов'язаних норм, об'єднаних у правові інститути та галузі права» [12, с. 307]. Привертає увагу використання поняття «внутрішня структура», яке так чи інакше згадується в контексті досліджень системи права. У системології превалює позиція, відповідно до якої структура, будучи одним із дескрипторів системи, визначається як «системоутворююче відношення чи властивість» [14, с. 55]. Важливо підкреслити, що в юридичній літературі структуру системи ототожнюють із її субстратом, тобто елементами. Із цього постає поширене розуміння системи як «впорядкованої сукупності елементів», що не завжди відповідає загальнофілософському розумінню системи [13].

При цьому постає питання про те, яким чином системоутворююче відношення чи властивість можуть бути представлені в парі «зовнішнє – внутрішнє». Один із можливих варіантів відповіді на нього лежить у площині співвідношення понять «система права», «право» та «правова система». У традиційному позитивістському ключі їх співвідношення трактується таким чином: право, виражене в системному вигляді як певна структурована цілісність норм і принципів, становить ядро правової системи; правова ж система включає в себе, окрім самого права, також засоби його соціальної легітимації (насамперед суспільну правосвідомість). Таку позицію відстоюють як класики загальнотеоретичної юриспруденції (зокрема, С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, О.Ф. Скакун та інші), так і представники неklasичних теорій (наприклад, А.В. Поляков). Так, А.В. Поляков щодо цього пише, що правову систему, на відміну від системи права, варто трактувати як цілісну правову смислокомунікацію, яка включає в себе два блоки: інформаційну комунікацію та поведінкову комунікацію [15, с. 596]. Систему права при цьому автор однозначно відносить до першого блоку, що саме дозволяє констатувати відмінність правової системи та системи права за обсягом. До речі, прикметно, що російський дослідник, розглядаючи систему права як елемент правової системи, пропонує нетрадиційний підхід до структурування системи права, пишучи про існування насамперед права соціального та права державного [15, с. 594–595], що пов'язано з утворенням двох пов'язаних, проте певною мірою автономних сфер правових комунікацій. Схожу позицію відстоює також П.М. Рабінович, використовуючи, щоправда, іншу аргументацію [16].

Існують також альтернативні підходи, коли право розглядається як ціннісно-нормативна система. Відтак нормативний аспект цієї системи постає як систе-

ма права (нормосфера), а правові системи – це окремі випадки реалізації нормосфери й аксіосфери в тих чи інших соціальних умовах [17; 18]. Схожу думку висловлював В.С. Нерсисянц, коли писав про відсутність методологічних підстав для розмежування системи права та правової системи [19, с. 449–453]. І хоча такі міркування стосуються здебільшого не розуміння системи права, а співвідношення права й правової системи, вони заслуговують на увагу в тому сенсі, що при цьому не використовується згадувана дихотомія внутрішньої та зовнішньої структури.

Проблема полягає, як ми вважаємо, у тому, що використання концепту системи права як його внутрішньої структури передбачає розгляд системи законодавства як його зовнішньої структури (іноді використовується більш суперечлива дихотомія внутрішньої й зовнішньої форми) [20]. Співвідношення понять системи права та системи законодавства не є предметом нашого безпосереднього аналізу, проблематику співвідношення підгалузі права й підгалузі законодавства буде розглянуто в інших публікаціях. Наразі ж ідеться про те, що розгляд системи права та системи законодавства в дискурсі зовнішньої/внутрішньої форми чи структури демонструє вади підходу юридичного позитивізму в розумінні системи права. Особливої ваги цій проблемі додає та обставина, що в юридичній літературі поширеною є не зовсім точна думка, що в юридичному позитивізмі відбувається ототожнення права й закону, яке зумовлює питання про доцільність розмежування в ньому системи права та системи законодавства.

З позиції юридичного позитивізму в тому вигляді, у якому він розвивається в пострадянській юриспруденції, внутрішня форма права – це його структура та зв'язки. До неї відносять систему права, горизонтальну та вертикальну структури підпорядкованості всіх її елементів. Варто окремо констатувати суттєві, глибинні відмінності в розумінні юридичного позитивізму пострадянською теоретичною правовою школою та, наприклад, традицією аналітичної юриспруденції [21, с. 34–45]. Однією з фундаментальних відмінностей є насамперед те, що юридичний позитивізм аналітичної традиції базується на методології аналітичної філософії та філософії мови, у зв'язку із чим увага приділяється здебільшого «мовним іграм», які оточують поняття права та конструювання мовного дискурсу права. Натомість юридичний позитивізм пострадянської традиції сформувався й продовжує перебувати в межах діалектично орієнтованої методології, що саме зумовлює дискусії довкола категорій форми й змісту, зовнішньої та внутрішньої структури тощо. Такий підхід багато в чому зумовлює проблему системи права, яка опиняється вирваною з контексту застосування системної методології та зануреною в діалектичний дискурс, де вона не може бути осягнена повною мірою.

Щодо зовнішньої форми права в сучасній юридичній літературі не сформувалося єдиного розуміння, що пов'язано переважно з неоднозначними трактуваннями різними авторами вже самого змісту права (аналіз різних підходів до цього складного поняття

пропонує Ю.М. Оборотов [22]). Іноді, наприклад, вважають, що зміст права становить державна воля, а форма права – це правові норми. Однак, на думку М.Н. Марченка, близькими до істини є ті науковці, які змістом права визнають не державну волю, а правові норми, у зв'язку із цим формою права називають його джерела. Правова норма, отже, – це не форма права, а саме право [23, с. 113].

Розкриття зовнішньої форми права передбачає з'ясування способів, за допомогою яких та чи інша економічно й політично владарююча група «перетворює на закон» свою волю та, відповідно, форму вираження правових норм. Право завжди втілюється в певних формах, є формалізованим. Однак при цьому розмежується зовнішня форма права та внутрішня форма права. Характерність діалектичної методології в розумінні цих категорій демонструє Ю.О. Тополь, коли пише: «Сутність будь-якого соціального явища складає внутрішній зміст предмета як єдність усіх його характерних властивостей, зв'язків і відносин. Способом існування й зовнішнього вияву сутності є форма. Причому зовнішня форма існування та вияву внутрішнього змісту конкретного явища часто має не другорядне, а вирішальне значення. Так, сутністю права є воля суспільства, держави чи пануючого класу, владні розпорядження якого є загальнообов'язковими. Однак вони стають такими завдяки формі виявлення цієї волі – актам державної влади» [24, с. 148].

Таким чином, зовнішня форма права виражена в його об'єктивності й безпосередній явленості. А центром і змістовним ядром об'єктивного права є саме законодавство. Відтак діалектична традиція юридичного позитивізму виводить дослідників до дихотомії системи права та системи законодавства, що зумовлює низку важливих наслідків, які відіграють вагому методологічну роль.

По-перше, розгляд системи права як внутрішньої, а системи законодавства – як зовнішньої форми права (точніше, одного з аспектів зовнішньої форми права) зумовлює значну проблему зв'язку між цими двома формами. Адже якщо дотримуватись охарактеризованої діалектичної логіки, то зовнішня й внутрішня форми права рівною мірою відображають його сутність. А це означає, що між внутрішньою та зовнішньою формами права має існувати нерозривний зв'язок. Однак доводиться констатувати, що часто такий зв'язок якщо й не відсутній, то суттєво ослаблений, що саме привело до появи у філософії права вчення про загальносоціальне та юридичне право як два аспекти правової реальності. Ця теза бере свій початок у вченнях неокантіанців, проте остаточно оформлюється в роботах тих філософів права, які відмовляються від тези про незмінність і вічність природного права, поступово замінюючи його правом загальносоціальним як вираженням соціокультурних уявлень про справедливе й належне. Зокрема, до когорти таких філософів права можна віднести І. Радбруха [25], Г. Гьоффе [26] та прихильників правового партикуляризму.

По-друге, якщо все-таки припустити наявність нерозривного зв'язку між внутрішньою та зовнішньою формами права (системою права й системою законо-

давства), то виникає логічна суперечність, коли відбувається з'ясування властивостей цих двох систем. У літературі часто безапеляційно стверджується, що система права формується об'єктивно, тоді як система законодавства має і об'єктивні, і суб'єктивні фактори свого формування, адже її структура в підсумку залежить від законодавця; при цьому до числа аспектів внутрішньої фрагментації системи права нерідко додають наявність чи відсутність кодексу або будь-якого іншого системоутворюючого нормативно-правового акта (наприклад, конституції). Однак у поєднанні з уявленнями про сутність права як про волю держави (або панівного класу чи соціальної групи) система законодавства однозначно починає превалювати над системою права, фактично замінюючи її. Дійсно, за таких умов розмежування системи права та системи законодавства втрачає будь-який сенс.

Наприклад, можна звернутись до поширеної тези про об'єктивний і суб'єктивний характер системи права. Варто проаналізувати поширену тезу щодо суто об'єктивної площини існування системи права, адже вона викликає сумніви відразу за кількома напрямками. По-перше, ігнорується суттєва роль законотворчості в конструюванні системи права. Навряд чи можна погодитись із тезою про те, що законодавець лише «слідє» за об'єктивно сформованими правовими практиками, закріплюючи їх у вигляді правових норм (тобто, за висловом Дж. Раза, перетворюючи дескриптивну логіку на прескриптивну [27, с. 20]). Не є поодинокими випадки, коли законодавець є активним діячем у формуванні системи права, втручаючись у сформовану структуру правових приписів. По-друге, сумнівною є сама постановка питання про наявність об'єктивної системи права. Вкажемо на наявні розвідки, у яких розглядається проблематика об'єктивності права [28; 29]. Слушною, хоч і не безперечною, є думка А.В. Міцкевича, що система права – це наукова категорія, певна форма теоретичного узагальнення, якої мають дотримуватись (хоча далеко не завжди це роблять) правотворча практика та система законодавства [30, с. 22]. У зв'язку із цим постановка питання про об'єктивність системи права має бути переглянута з огляду на сучасні інтегративні концепції праворозуміння, у яких переносяться акценти з протиставлення об'єктивного й суб'єктивного в праві на користь використання інтерсуб'єктивних підходів.

Як можна переконатися, з методологічної позиції уявлення про систему права характеризуються консерватизмом. Сьогодні складно уявити іншу сферу загальнотеоретичної юриспруденції, у якій використання новітніх підходів та концепцій було б більш непомітним. Саме тому ідеї щодо розгляду системи права в площині категорій сутності, форми та змісту виглядають невиправданими й такими, що зумовлюють суперечливі наслідки. Однак зовсім інакше розкривається загальнотеоретична проблематика системи права з позицій не юридичного, а соціологічного позитивізму, який активно розвивається в українському та загалом східноєвропейському науковому дис-

курсі (іноді його відносять до інтегральних концепцій праворозуміння [12, с. 234–238]).

Як пише Р.А. Ромашов, регулятивно-охоронну систему правил можна назвати правом тоді, коли норми, з яких ця система складається, є загальнозначущими та результативно впливають на суспільні відносини. Метою правового впливу в цьому сенсі є забезпечення соціальної стабільності, безпеки, розвитку, а критерієм результативності правового регулювання є досвід. Право у формально-юридичному сенсі при цьому є сукупністю формальних джерел права, а у функціональному – системою норм, суспільних відносин, на врегулювання яких ці норми спрямовуються, гарантій реалізації та результатів, отриманих за допомогою правового впливу [31, с. 19]. Про відносний характер права пише також В.О. Четвернін: «Оскільки різні суспільства можуть бути побудовані на основі різних ідеологій, коли в основі одних лежить ідея свободи та рівності, а в основі інших – ідея насилля, то й зміст поняття «право» є різним. У силовій («потестарній») соціокультурі право – це різновид насильства. У лібертарній соціокультурі право – це система загальнообов'язкових норм, що забезпечує свободу, рівну для всіх дієздатних суб'єктів, тобто соціальний інститут, який захищає ненасильницьку діяльність і пригнічує агресивне насильство» [32, с. 19].

Таким чином, перенесення акцентів із юридичного права на загальносоціальне дає можливість говорити про право не як систему, що формується, насамперед державою, а як елемент соціального буття. За такого підходу система права опиняється звільненою від жорсткої прив'язки до «зовнішньої форми права» – системи законодавства, а тому отримує своє самостійне існування. Нормативна природа системи права отримує інше забарвлення, спрямоване здебільшого на демонстрацію функціональної, динамічної природи правового регулювання.

Важливо при цьому зауважити, що під час характеристики системи права варто виходити не з позитивістського, а із соціологічного розуміння правової норми. Традиційно під правовою нормою розуміють формальне правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою, і такий підхід є досить поширеним у сучасній юриспруденції. Фактично позитивістське розуміння правової норми має декілька методологічних на-

слідків. Якщо норма встановлюється державою, то вона є своєрідним наказом (командна теорія Дж. Остіна [33]), тому ця норма не обов'язково викликає соціальну норму. Тобто правова норма має свою особливу сферу буття, відносно незалежну від буття інших соціальних норм. Так, загальновідомо, що для того щоб звичай став правовим, його має бути визнано державою, тобто соціальна норма має перетворитись на правову з офіційним наказом дотримуватися цього звичаю. Однак у зворотному напрямі ця схема діє не завжди: припис закону вважається нормою вже з моменту набрання законом чинності, і навіть якщо закон не застосовується судами, норма все одно існує, хоча реально люди не підкорюються їй [9, с. 59]. Ці ідеї тісно перетинаються з концепцією «живого», або «вільного», права Є. Ерліха, який переконаний: «Щоб виявити витоки, розвиток і сутність права, належить насамперед виявити вади, що існують у суспільних союзах: у сім'ї, торговельних товариствах, громадах і державі. Як у далекому минулому, так і в сучасному суспільстві право являє собою порядок, що існує в родах, сім'ях, а також у нормах і приписах різних асоціацій» [34, с. 8].

Саме тому необхідно використовувати соціологічне розуміння норми, відповідно до якого нормою є те правило, яке проявляється в реальній поведінці людини та підтримується засобами легітимного впливу. При цьому критерієм відмежування правових норм від інших типів соціальних норм є ступінь їх примусовості й обов'язковості. Ті норми, які підтримуються найбільш активно та захищаються найбільш жорстко, будуть правовими (подібну схему свого часу пропонував також Р. Дворкін [35, с. 99]).

Висновки. Таким чином, одним із найважливіших наслідків використання соціологічного позитивізму для розуміння системи права є відхід від охарактеризованої проблеми співвідношення зовнішньої та внутрішньої форми права. Структурування права опиняється винесеним за межі діалектичного розуміння правової реальності, що надає більших можливостей у розумінні зв'язків різних нормативних елементів між собою. Зокрема, розуміння права з позиції формування змісту правових норм не стільки за рахунок діяльності держави, скільки за рахунок активності самих суб'єктів права дозволяє більш чітко зрозуміти проблеми галузевої диференціації права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заморська Л.І. Системність та нормативність у праві: діалектика взаємодії / Л.І. Заморська // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 31–33.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.
3. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
4. Горобець К.В. Структурність права як його універсальність / К.В. Горобець // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Т. 44. – С. 102–112.
5. Воронин М.В. Системность права в контексте ее оснований и проявлений: теоретико-правовой анализ / М.В. Воронин // Ученые записки Казанского университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2014. – Т. 156. – № 4. – С. 26–34.
6. Реутов В.П. Функциональная природа системы права / В.П. Реутов. – Пермь : Изд-во Пермского гос. ун-та, 2002. – 162 с.
7. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : [монография] / Д.А. Керимов. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
8. Васильев В.В. Система как фундаментальная правовая категория / В.В. Васильев // Законность и правопорядок в современном обществе. – 2011. – № 3. – С. 275–280.
9. Мельничук О.С. Миська правова система: поняття та структура : [монография] / О.С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2014. – 292 с.

10. Общетеоретическая юриспруденция. Учебный курс : [учебник] / под ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 3-є вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 524 с.
12. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: підручник, практикум, тести / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
13. Уемов А.И. Общая теория систем для гуманитариев / А.И. Уемов, И.Н. Сараева, А.Ю. Цофнас. – Варшава : Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2001. – 276 с.
14. Цофнас А.Ю. Теория систем и теория познания / А.Ю. Цофнас. – О. : Астропринт, 1999. – 308 с.
15. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : [курс лекций] / А.В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.
16. Рабінович П.М. Верховенство права як соціально-природний феномен (конттури ідеалу) / П.М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19–23.
17. Оборотов Ю.М. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави / Ю.М. Оборотов // Право України. – 2010. – № 1. – С. 150–158.
18. Горобець К.В. Ціннісно-нормативні складові правової сфери / К.В. Горобець // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 75–81.
19. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц. – М. : Инфра-М, 1999. – 552 с.
20. Бошно С.В. Система права и система законодательства / С.В. Бошно // Право и современные государства. – 2013. – № 5. – С. 15–35.
21. Оглезнев В.В. Аналитическая философия, юридический язык и философия права / В.В. Оглезнев, В.А. Суровцев. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2016. – 236 с.
22. Оборотов Ю.Н. Многоаспектность содержания права / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Т. 11. – С. 197–202.
23. Марченко М.Н. Теория государства и права : [учебник] / М.Н. Марченко. – 2-е изд. – М. : Проспект, 2004. – 640 с.
24. Тополь Ю.О. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення / Ю.О. Тополь // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1. – С. 145–151.
25. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух ; пер. В.В. Приходько, Є.С. Причепія. – К. : Танем, 2006. – 316 с.
26. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис ; Логос, 1994. – 346 с.
27. Раз Дж. Інтерпретація без витягу змісту / Дж. Раз // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1–2. – С. 17–35.
28. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
29. Горобець К.В. Реальность права как методологическая проблема / К.В. Горобець // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матер. Міжнар. наук. конф. / за ред. Ю.М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – С. 89–92.
30. Мицкевич А.В. Система права и система законодательства: развитие научных представлений и законотворчества / А.В. Мицкевич // Проблемы современного гражданского права : сб. статей. – М. : Городец, 2000. – С. 20–45.
31. Ромашов Р.А. Реалистический позитивизм как интегративный тип современного правопонимания / Р.А. Ромашов // Університетські наукові записки НАУКМА. – 2007. – № 4(24). – С. 13–20.
32. Четвернин В.А. Институциональная теория права / В.А. Четвернин, А.В. Яковлев. – М. : ГУ ВШЭ, 2009. – 25 с.
33. Остин Дж. Позитивістська концепція права / Дж. Остин // Філософія права / за ред. Дж. Коулмена ; пер. П.О. Таращука. – К. : Основи, 2007. – С. 41–56.
34. Георгіца А.З. Соціологія права Євгена Ерліха: на шляху до інтеграційного праворозуміння / А.З. Георгіца // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2012. – Т. 618. – С. 7–12.
35. Дворкин Р. О правах всерьез / Р. Дворкин ; пер. с англ. под ред. Л.Б. Макеева. – М. : РОССПЭН, 2004. – 392 с.